

celelemektedir. *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*, müşkil lafızları açıklanan otuz sekiz sûrenin mushaf tertibine göre sıralanmaması ve aynı sûrenin tekrarlanması gibi (meselâ Bakara ve En'âm sûreleri dörder, Nisâ ve Nahl sûreleri üçer defa) sebeplerden ötürü eleştirilmiş, karışık bir iç düzene sahip olduğu ileri sürülmüştür. Eserin kaynakları arasında Yahyâ b. Ziyâd el-Ferâ'nın *Me'âni'l-Kur'an*'ı yanında Halîl b. Ahmed, Sîbeveyhi, Ali b. Hamza el-Kisâî, Ma'mer b. Müsennâ, Abdürrezzâk es-San'ânî, Ahfeş el-Evsat ve Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm gibi birçok âlimin eserleri sayılabilir.

Başta Taberî olmak üzere müfessir ve âlimler İbn Kuteybe'nin yorumlarını eserlerine almış, bunları çok defa isim belirtmeden nakletmiştir. Öte yandan İbn Fâris'in İbn Kuteybe'nin eserinden etkilenmediği, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa* adlı eserinde tek lafzın birçok anlama gelmesi konusunda bu etkinin açıkça görüldüğü, fikhü'l-luğa (lengüistik) ve Araplar'ın söz söyleme yöntemlerine dair *eş-Şâhibi fi fikhil-luğa*'yı telif ederken *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*'dan yararlandığı ifade edilmektedir. Ancak İbn Fâris bunu açıkça söylemekten kaçınmış ve alıntılarında çoğunlukla meçhul sigası kullanmıştır (*Te'vil*, neşreden giriş, s. 83-84). Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî'nin *Te'vilü müşkili'l-Kur'an*'ı eleştirmek için *Risâle fi'l-müşkil* adıyla günümüze ulaşmayan bir eser kaleme aldığı (Sezgin, VIII, 163) ve İbnü'l-Enbârî'nin *Kitâbü'l-Ezdâd*'da İbn Kuteybe'ye yönelik bazı eleştirilerde bulunduğu belirtilmektedir (*Te'vil*, neşreden giriş, s. 70-74; Sellâm, *İbn Kuteybe*, s. 39). İbn Mutarrif el-Kinânî, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an* ile İbn Kuteybe'nin bu eserini tamamlayıcı nitelikteki *Ğaribü'l-Kur'an*'ını mushaf tertibine göre düzenleyerek *Kitâbü'l-Kur'ayn* adlı eserini meydana getirmiştir (Kahire 1355). Seyyid Ahmed Sakr, her iki eseri de bozduğu ve kendi eserinde İbn Kuteybe'ye nisbet edilemeyecek ifadelerle yer verdiği için İbn Mutarrif'i sert bir dille tenkit etmiştir (*Te'vil*, s. 59, dipnot 1, neşreden giriş, s. 84-85).

Çok sayıda yazma nüshası bulunan eser ilk defa Kahire'de yayımlanmış (1935), ilmi neşri Seyyid Ahmed Sakr (Kahire 1954, 1973, 1981), Ömer Muhammed Saîd Abdülazîz (Kahire 1989) ve İbrâhim Şemseddin (Beyrut 2007) tarafından gerçekleştirilmiştir. Mustafa Kurt, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an* ve *Ğaribü'l-Kur'an*'a dayalı olarak *Hicri III. Asırdaki Tefsir Çalışmaları ve İbn Kuteybe'nin Tefsir An-*

layışı adıyla bir doktora tezi (1990, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı* adıyla basılmıştır, İstanbul 1996), Floyd MacKay (1991, *Ibn Qutayba's Understanding of Quranic Brevity*, McGill University) ve Galip Kolcu (1999, *İbn Kuteybe'nin Te'vilü Müşkili'l-Kur'an'da Kur'an'ı Savunma Yöntemi*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü) yüksek lisans tezi hazırlamıştır. Yûsuf Rahmân'ın "Ellipsis in the Qur'an: A Study of Ibn Qutayba's Ta'wil Mushkil al-Qur'an" başlıklı bir yazısı bulunmaktadır (*Literary Structures of Religious Meaning in the Qur'an*, ed. Issa J. Boullata içinde, Surrey 2000, s. 277-291).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Kuteybe, *Te'vilü müşkili'l-Kur'an* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Kahire 1393/1973, s. 22-23, 59, dipnot 1; ayrıca bk. neşreden giriş, tür.yer.; a.mlf., *Tefsiru Ğaribü'l-Kur'an* (nşr. Seyyid Ahmed Sakr), Beyrut 1398/1978, tür.yer.; a.mlf., *Te'vilü muhtelifi'l-hadis* (nşr. Abdülkâdir Ahmed Atâ), Beyrut 1408/1988, s. 63, 159; a.mlf., *Edebü'l-kâtib* (nşr. Ali Fâûr), Beyrut 1408/1988, s. 21; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüdd), s. 86; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1695; Brockelmann, *GAL*, I, 122; *Suppl.*, I, 186; Sezgin, *GAS*, VIII, 162-163; IX, 158; M. Zağîlî Sellâm, *İbn Kuteybe*, Kahire 1980, s. 39; a.mlf., *Eserü'l-Kur'an fi te'vâvüri'n-nakdi'l-Arabî*, Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), s. 116; Ahmed Abdülbâki, *Min a'lâmi 'ulemâ'i'l-Arab fi'l-kamî's-şâlihi'l-hicri*, Beyrut 1990, s. 139-164; Mustafa Kurt, *İbn Kuteybe ve Tefsir Anlayışı*, İstanbul 1996, s. 95-98, 127-133; G. C. Anawati, "Textes arabes anciens édités en Egypte au cours de l'année 1954, 1969 a 1973", *MIDEO*, II (1955), s. 272-275; XII (1974), s. 122-123.

ABDÜLHAMİT BİRŞİK

TEVKİ' (التوقيع)

İslâm devletlerinde hükümdarın kararı, bunun yazılı belgeleri ve mühür anlamında resmî yazışma terimi.

Sözlükte "düşmek" anlamındaki **vak'** (vukû) kökünden türeyen **tevkî'** "(yağmur) toprağa düşmek, tesir ve icra etmek" mânâsına gelir. Terim olarak "menşur, pervâne, ferman, berat, tuğra ve mühür" anlamında kullanılır. İnşâ sanatında ilk defa Sâsânî imparatorlarının tevkî'leri zikredilir. Emevî halifeleri herkese açık divanlarda kendilerine takdim edilen arzları (dilekçe) kâtiplerine okutur ve bunlar hakkında verdikleri kararlar **tevkîât** kelimesiyle ifade edilirdi. İlk dönemde halifeler tevkî'leri kendi elleriyle yazarlardı. Sonradan bu kararlar görevliler tarafından bazı usullere göre kaleme alınmış ve bu işleme "tevkî' ale'l-kısa" denilmiştir. Hârûnürreşîd, vezirlerin nüfuzlarının artması

üzerine bu yetkiyi Ca'fer b. Yahyâ el-Bermekî'ye tevdi etmiştir. Tevkî' divanı da aynı dönemde ortaya çıkmıştır. Abbâsiler devrinde vezirler yanında Mısır valileri de tevkî' yetkisine sahipti.

Mısır'da Fâtımî divanında da dilekçelerle uğraşan bir kâtip vardı. Bu işle görevli en yüksek rütbeli kâtime **muvaqqi'** denilmekteydi. IV. (X.) yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türk devletleri hükümdarları şahsî alâmetlerini kullanmada Abbâsî halifelerini takip etmiştir. Gazneli Mahmud'un tevkîi "va'llâhu hüve'l-Mahmûd", oğlu ve halefi Muhammed'inki "tevekkeltü ale'l-lah" idi. Diğer Gazneli sultanlarının da tevkî'leri mevcuttu (*Mücmelü't-tevârih ve'l-kısaş*, s. 428-429). Meyhenî, Büyük Selçuklular'da iki türlü tevkîin bulunduğunu, birinin nişan (tuğra, alâmet), diğerinin ferman için kullanıldığını, nişan için olanın "el-hamdülillâh alâ niamihî, hasbiyellâh vahdehû" gibi Allah'a hamdi içeren ibareler taşıdığını, ferman için olanın mektubun maksadını anlatan kısa bir fasıldan meydana geldiğini söyler (*Destûr-ı Debîrî*, s. 29). Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in başlangıçtaki tevkîi çomak şeklinde olup bu işaret hânedanın paralarında da görülen Kinik boyunun damgasıdır. Tuğrul Bey daha sonra "i'timâdî ale'llah" ibaresini kullanmıştır. Sultan Sencer'in alâmeti altta tuğra kavsî ve üstte dua cümlesi "tevekkeltü ale'llah" şeklindeydi. Selçuklu sultanlarına ait tevkî'lerin kısa birer dua biçiminde oluşu İslâmî geleneğe uymalarıyla açıklanmaktadır (diğer Selçuklu sultanlarının tevkî'leri için bk. *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısaş*, s. 429-430). Büyük Selçuklular döneminde iktâ tevcîhi sultanın emir ve tevkîi olmadan yapılamıyordu. Selçuklular'ın diğer kollarında da tevkî' görülür. Tevkî' geleneği Selçuklular'ın ardından diğer hânedanlara da geçmiştir. Hârizmşâh Muhammed b. Tekiş bir ara evraka tevkî' yazmaya vakit bulamamış ve "i'timâdî ale'llah vahdehû" şeklindeki tevkîini basmak üzere kızı Han Sultan'ı görevlendirmişti. Nesevî, Celâleddin Hârizmşâh için süslü bir tevkî' (tuğra-yi tevkî') hazırlamış, ancak sultan babasının tevkîini kullanmıştır.

Tevki' ve alâmetin birbirinden farklı terimlere işaret ettiği de ileri sürülmüştür. Tevkîin başlangıçta hükümdarın belge üzerindeki imzası olduğu, bundan dolayı hükümdarın kendi eliyle yazdığı alâmetten ayrıldığı kabul edilmektedir (*İA*, XII/1, s. 217). Diğer yandan Türk hânedanlarında tuğranın üçüncü bir işlevi vardı; tuğra genelde kabileye has bir işaret yerine alâmet olarak kullanılmıştır. Büyük Selçuklular'da

TEVKİ'

görüldüğü gibi Hârizmşahlar'a ait bazı belgelerde tevkî' aynı zamanda mühür anlamına da gelmektedir. Nitekim Sultan Sen- cer'in bir fermanında, "Bizim emir (ferman) ve mührümüz (tevkî') olmadan hiç kimseye bir tek buğday tanesi ve altın dinar verilmesin" denilmektedir (Müntecbuddin Bedî', s. 68-69). Bu şekilde Türkmen hânedanları ve XVII. yüzyıldan itibaren Safevî belgelerinde de "hükümdarın mührü" mânasını taşımaktadır. Anadolu Selçukluları'nda tevkî'e dair ilk olaya II. Süleyman Şah devrinde (1196-1204) rastlanır. Tevkî'lere bir sefere çıkılacağı zaman askerlerin toplanması istendiğinde, eman verildiğinde, tutuklular serbest bırakıldığında, bir göreve tayin beratında ve mezâlim mahkemesi kararı gibi fermanlarda tesadüf edilmektedir. Buna göre tevkî' Anadolu Selçukluları'nda ferman ve menşurlarda kullanılmaktaydı. Anadolu Selçuklu sultanlarının tevkî'lerinde "el-minnetü lillâh, el-mülkü lillâh" gibi ibareler yer alıyordu. Bu tevkî'leri ketebe-yi dergâh ve münşîler yazardı. Divan kararlarına vezirler tevkî' koyardı. Memlûkler idaresinde tevkî' ale'l-kısa usulü devam ettirilmiş, ilk zamanlar bu görev "kâtib-i derc" (kâtib-i dest) adı verilen görevliler tarafından yürütülmüştür. Daha sonra sır kâtibi denilen Dîvân-ı İnşâ reisinin başlıca görevleri arasında sayılmıştır. Sultanlar bu görevliyi zaman zaman denetlerdi. Memlûkler devrinde sultanların iktâ menşurlarına imza yerine geçmek üzere yazılan âlâmetlere de tevkî' adı verilmekteydi. Bu tevkî'ler malî divanların en yükseği olan Dîvân-ı n-nazar'da saklanırdı. Memlûkler döneminde tevkî' daha çok "tayin menşuru" anlamında kullanılmıştır (İbn Fazlullah el-Ömerî, bk. İndeks; Kalkaşendî, bk. İndeks). Osmanlı Devleti'nde hükümdara ait fermanlar nişancı ve tevkîi denilen görevliler tarafından hazırlanırdı (bk. NİŞANCI).

BİBLİYOGRAFYA :

Mücmelü't-tevârih ve'l-kısaş (nşr. Muhammed Ramazânî), Tahran 1318 hş., s. 428-430; Müntecbuddin Bedî', 'Atebetü'l-ketebe (nşr. Muhammed Kazvinî – Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş., s. 68-69; Muhammed b. Abdülhâlik el-Meyhenî, *Destûr-ı Debîrî* (nşr. Adnan Sadık Erzi), Ankara 1962, s. 29; Muhammed b. Ahmed en-Nesevî, *Sîret-i Celâleddin-i Mingburnî* (trc. Anonim, nşr. Muctebâ Mînovî), Tahran 1344 hş./1965, s. 32, 62, 72, 215; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 91, 130, 150, 155-156; İbn Fazlullah el-Ömerî, *et-Ta'rif bi'l-muştalâhi's-şerîf* (nşr. Semîr ed-Dürûbî), Kerek 1413/1992, tür.yer.; Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm* (nşr. Kilisli Muallim Rifat), İstanbul 1928, s. 281; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, bk. İndeks; Uzunçarşılı, *Medhal*, tür.yer.; a.m.f., *Merkez-Bahriye*, s. 214-227; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi*, Ankara 1956, s. 211, 219; Osman Tu-

ran, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar*, Ankara 1958, s. 24-25, 28, 179; H. Busse, *Chalif und Grossköniğ: Die Buyiden im Iraq (945-1055)*, Beirut 1969, s. 305-309; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri* (nşr. Orhan F. Köprülü), İstanbul 1981, s. 61, 198; Mehmet Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönem İdarî Teşkilâtında Divânlar: 132-232/ 750-847*, Ankara 1997, s. 45-46; Corci Zeydân, *İslâm Uygarlığı Tarihi* (trc. Nejdett Gök), İstanbul 2004, I, 320-324; Nâci Ma'rûf, "et-Tevkî'âtü'd-tedrisiyye", *Mecelletü'l-Külliyeti'l-edeb*, VI, Bağdad 1963, s. 5-52; Nejat Göyünç, "Tevkî", *İA*, XII/1, s. 217-219; F. Babinger – [C. E. Bosworth], "Tawki", *El²* (Ing.), X, 392-393.

ERDOĞAN MERÇİL

TEVKİ'

(التوقيع)

Altı çeşit yazıdan biri.

Sözlükte "âlâmet, nişan, tuğra, padişah tuğrasını taşıyan ferman" anlamına gelen **tevkî'** hat sanatında sultanlara ait belgelerde kullanılan yazı çeşidinin adıdır. Ak-lâm-ı sittenin ana üslûplarından sayılan tevkî' kalemi kâtip ve şair Yûsuf Lakve tarafından sülûs yazıdan geliştirilmiştir. Abbâsî Halifesi Me'mûn'un vezirlerinden Fazl b. Sehl (ö. 202/818) çok beğendiği bu yazıya "er-riyâsî" adını vermiş, divandan çıkan ferman ve mektupların bu yazıyla yazılmasını emretmiştir. Daha sonra "kalemü't-tevkîât" denilen bu yazının kalem ağzı eni sülûs kalemi kadardır. Harflerinin yarısı düz, yarısı yuvarlak hatlardan oluşur. Sülûs yazıya göre boyları, çanakları ve küpleri daha küçüktür. Sülûs elifinin boyu kaleminin noktasıyla yedi noktaya yaklaşırken tevkîin elifi beş noktadır. Bitişmeyen harfleri de birbirine yaklaşarak, ilişerek bitişir. Tevkî' yazıda harflerin kaide ve biçimleri sülûs kalemine uymakla beraber

aralarında bazı farklar vardır. Sülûse nisbetle tevkî'de harfler daha yuvarlaktır. Yazı satır çizgisinde yazı bitimine doğru yükselir. Ortada yazılan ayın, fâ, kâf ve mîm harflerinin düğümü genelde açık olup bazan silinir. Tevkî'de kullanılan râ-yı mukavvara (bitiminde yukarıya doğru yükselen râ harfi), er-râû'l-betra (bitişi çok kısa), vâvü'l-mukavvara (kâf gibi yukarıya doğru kavisli vâv) el-vâvü'l-betra ve aynü'l-betra (küçük kısa) sülûs yazıda pek kullanılmaz (Kalkaşendî, III, 100).

IV. (X.) yüzyılın başlarına kadar devam eden, "el-hattu'l-mevzûn" diye adlandırılan dönemde tevkî' yazı Dîvân-ı İnşâ'da çok kullanılması sebebiyle işlenip geliştirilmiştir. Ayrıca tevkî'den onun kurallarına uyan rikâ' yazı (hatt-ı icâze) çıkarılmıştır. Hat sanatında "el-hattu'l-mensûb" adı verilen dönemi başlatan İbn Mukle ve kardeşi Ebû Abdullah Hasan yazı çeşitlerinde bir ayıklama ve sınıflandırma yaparak ana üslûpları belli ölçülere ve kurallara bağlamışlardır. İbn Mukle özellikle tevkî' yazının estetik değer kazanmasında büyük çaba harcamıştır. İbnü'l-Bevvâb aklâm-ı sittenin belirlenmesinde yeni bir çıkır açmış, İbnü'l-Hâzin diye bilinen Ebül-Fazl Ahmed b. Muhammed ed-Dineverî tevkî' yazının klasik ölçülerini ortaya koymuştur. Selçuklu divanlarında ve Osmanlılar'da Fâtih Sultan Mehmed devrinde divanî yazının belirip gelişmesine kadar tevkî' yazı kullanılmıştır. Osmanlı hat ekolünde mushafın sûre başları, âyet sayısı ve nâzil olduğu yeri belirten kısımlarda ve hat albümlerinde tevkî' yazı sınırlı olarak yer almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ*, III, 100; Abdurrahman b. Yûsuf İbnü's-Sâyîğ, *Tuhfetü üll'l-elbâb fi şinâ'ati'l-hağ ve'l-kitâb* (nşr. Hilâl Nâcî), Tunus 1967, s. 42; Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 611-612; Mahmud Bedreddin Yazır, *Medeniyet Âleminde*

Seyh
Hamdullah'ın
bir satır tevkî',
uç satır rikâ'
hattıyla
yazdığı kıta
(TSMK,
Emanet Hazinesi,
nr. 2084)

